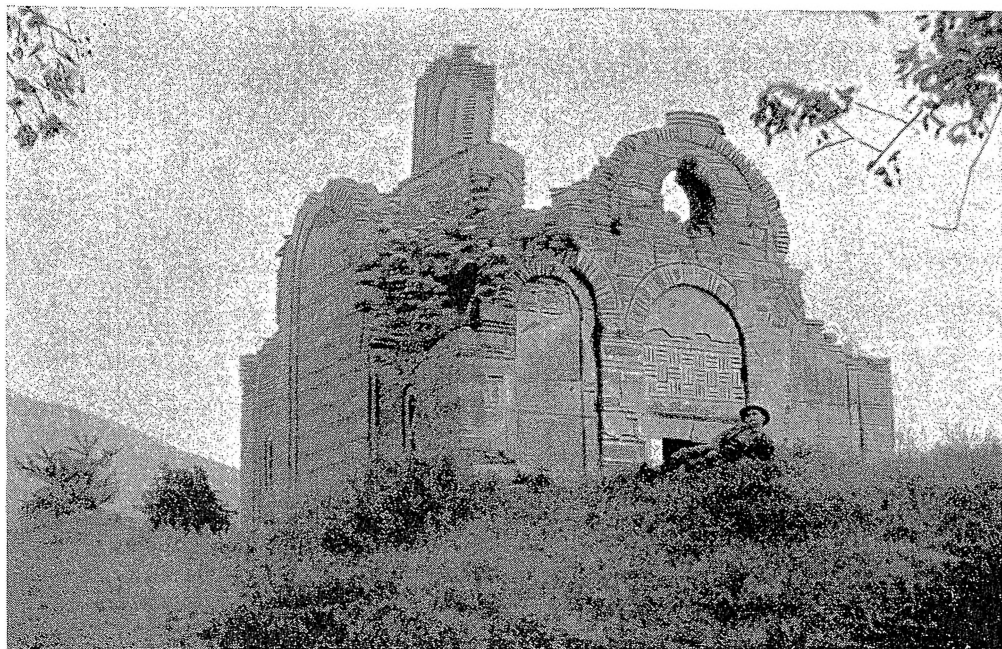

АРХИТЕКТОНСКИ СПОМЕНИЦИ У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ.

II. ЉУБОТЕН.

На десетак километара североисточно од Скопља, ближе самим врховима Скопске Црне Горе, црква села Љуботена заузела је један од ретко живописних положаја. Стоји данас усамљена и оронула на једноме ћувику, удаљена неколико минута ходом од села (сл. 1).

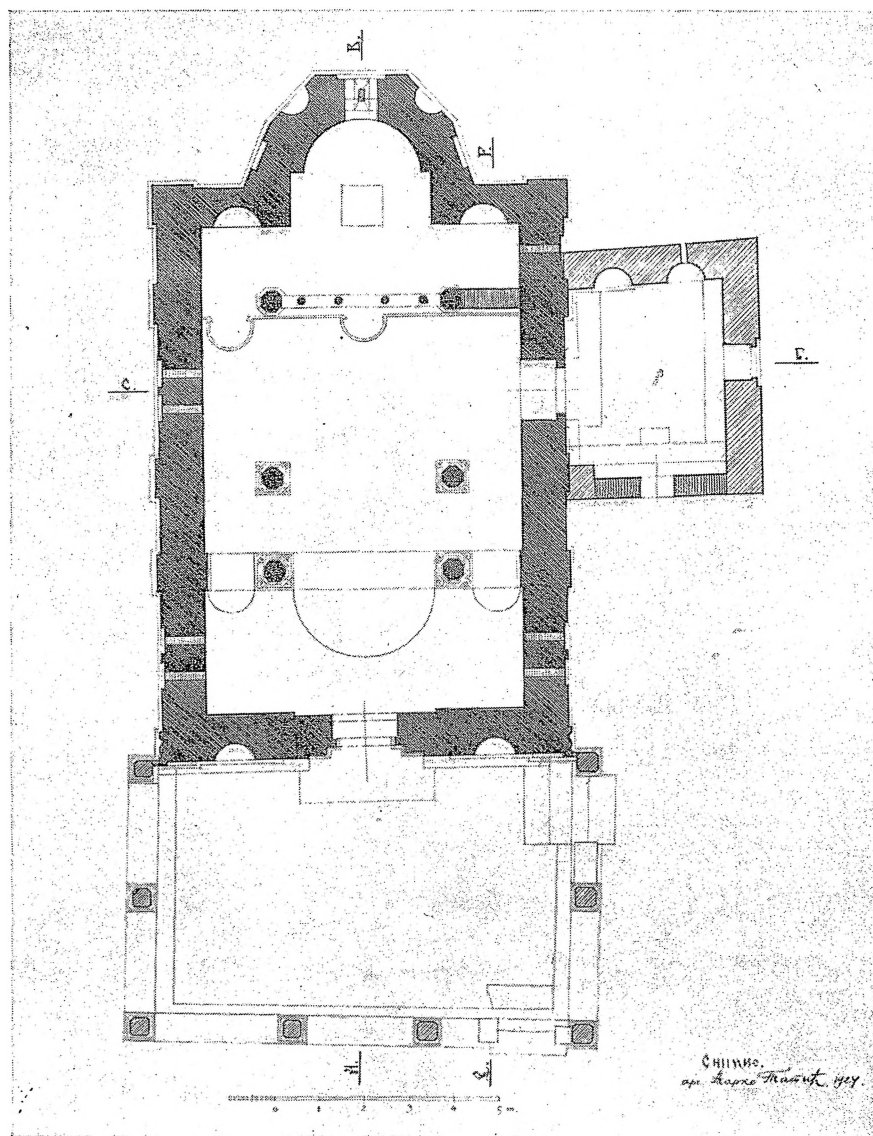

Сл. 1. Општи изглед са северозапада.

Са места на коме је црква, пуца широки хоризонт на све стране: под ногама је пространа равница скопска, избраздана обраћеним имањима, заокружена високим планинама, којима доминира Шар-Планина са својим врхом и гребенима у вечитом снегу; позади пак, блиски врхови Скопске Црне Горе чине овој цркви пријатно и сигурно залеђе. Колико је овај положај биран са пуно смисла, просудиће се тек кад се уочи, да збиља у овој околини и нема, на близо, места, које би имало ма и сличну ширину видика.

И Љуботен нам је, на жалост, један од оних драгоцених споменика старе српске архитектуре, који ће нам, можда, у најскоријем времену, пасти у заборав. Црква се данас налази у тако жалосноме стању да се, ако јој се брзо не би помогло, може свакога часа сручити. Додуше, још од 1900 године када је Кондаков са својом мисијом тамо долазио, црква ова стоји без много промена. — Кондаков је још тада назива „пуном руином“.

Натпис на каменој греди више западних врата говори нам да је цркву ову сазидала „Госпођа Даница“ 1337 год.¹ у дане краља Стефана Душана. У колико се тиче одређивања старости ове цркве као архитектурне творевине, овај натпис би нам, можда, био савршено непотребан: сваки потез, сваки камен и свака опека, узидани овде, вреде колико и тачно исписане цифре. Црква на први

Сл. 2. Основа Марковог Манастира.

поглед одаје своје доба, одаје цветно доба старе српске уметности, које је било паралелно са цветним добом старе Српске Државе.

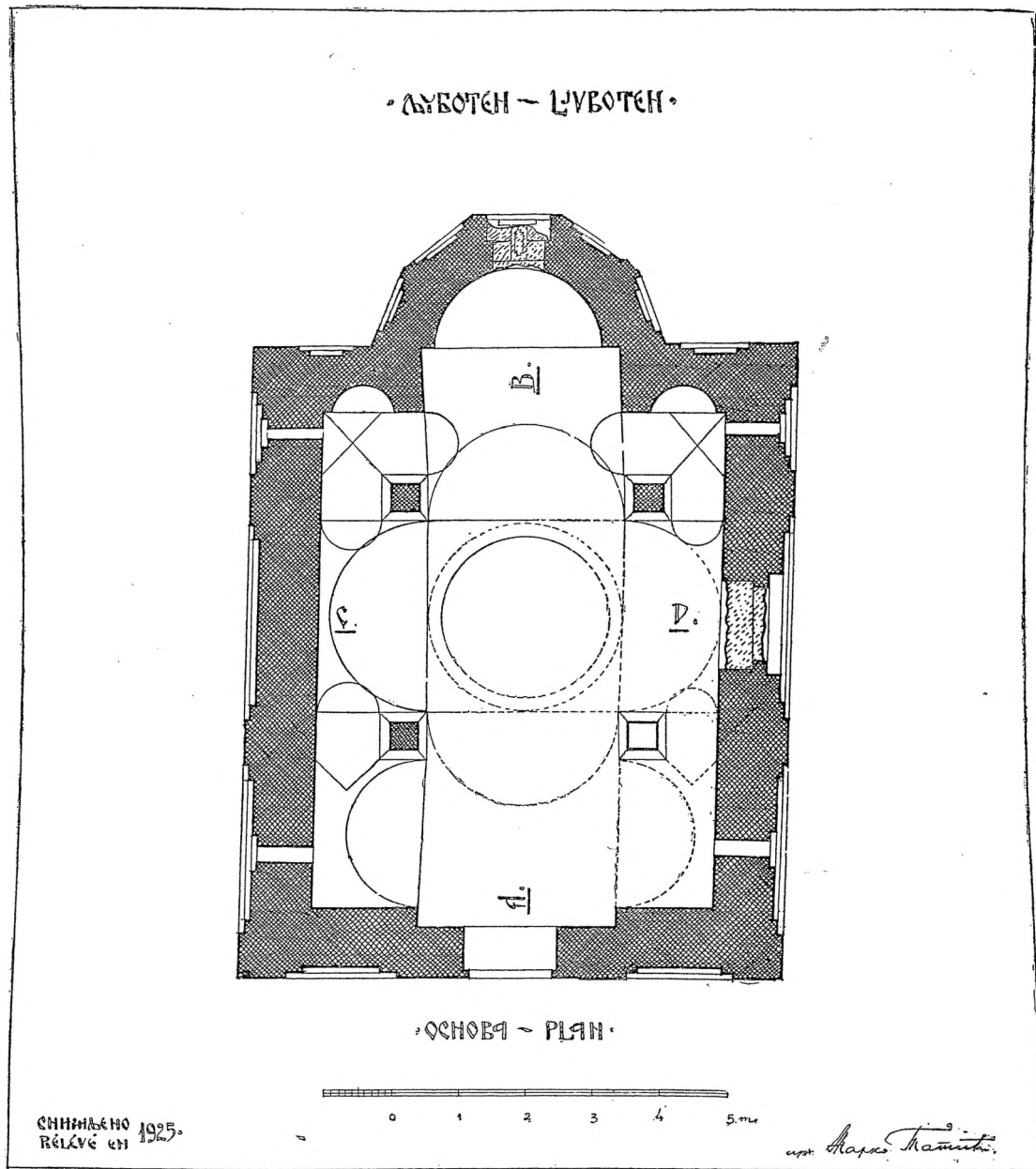
Основа. — Црква села Љуботена има онај тип основе, који је код нас био доста пута понављан и који је имао велика утиција на решење основе код цркве Св. Димитрија у Марковом Манастиру. Заиста кад се код цркве Св. Димитрија елиминира припрата, добива се у потпуности иста ова схема (сл. 2).

Основа ове цркве има дакле облик праве тробродне базилике са уписаним крстом (сл. 3). При земљи, то је прости правоугаони простор, који је уметањем четири квадратна ступца доведен на тробродни облик. Трансепт који пресеца

¹ Кондаковъ, Македонія, Санктпетербургъ 1909, стр. 178.

око средине ову тробродну базилику не појављује се доле, ни у основи ни у фасади, у виду ризалита него се тек горе, у сводовима и крововима, он јасно оцртава.

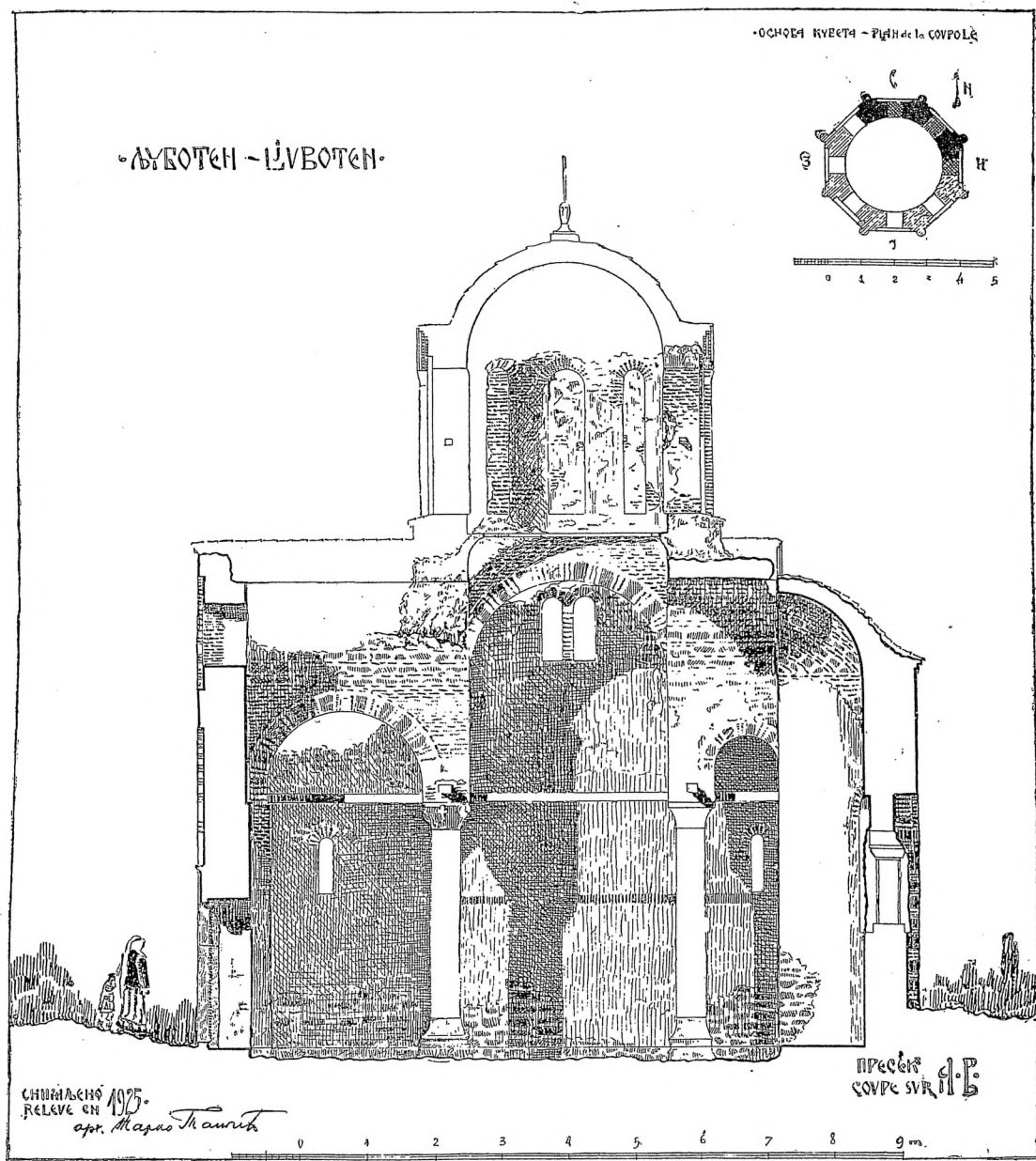
На овај правоугласти простор додат је релативно доста широки полукружни простор за потребе олтарѳа.

Сл. 3.

Припрате по првобитној замисли није било, али се и данас налази трагова од извесних зидова који су били доцније уза цркву дозидани. Ово је могао бити и какав *ајат*, придвор, јер на зидовима са западне стране цркве нема никаквога трага од зидања у вези. При дозиђивању припрате пак обично је у другим приликама, та веза постизавана вађењем појединих квадера и опека, који ће постићи везу између старог зидѳа и новог. У сваком случају, каква год да је била ова накнадно дозидана припрата она је за нас без интереса, тим пре што више и не постоји.

Но, и поред све простоте решења основе ове цркве, она је, баш као основа, за нас од великога интереса. Пре свега морамо да уочимо духовито и вешто продужење олтарнога простора искоришћавањем дебљине зидне масе код источног зида. Стешњен сасвим малим димензијама саме цркве, које су собом одредиле и недовољну величину олтарнога простора, архитект ове цркве избацује олтарну

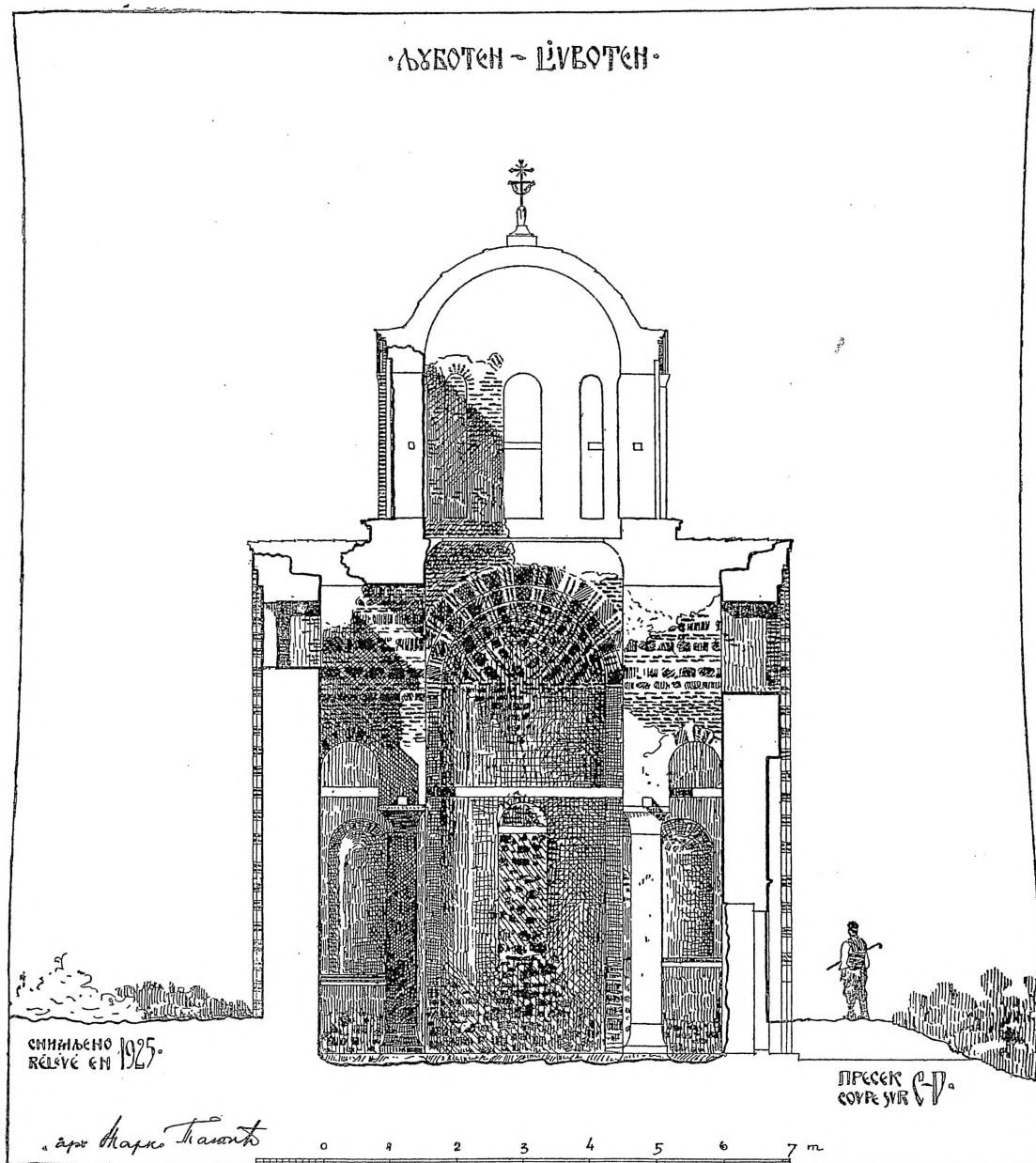

Сл. 4.

абсиду (центар њенога полукруга) сасвим на ивицу спољне линије источнога зида и на тај начин искоришћује целокупну дебљину тога зида за простор који ће се употребљавати. Но не само то. Решивши овај проблем он добива одмах и готово решење за проблем развијања олтарне абсиде, који је не мање важан за спољну обраду тога вечито болног места на свакој црквеној грађевини. Јер сама по себи абсида, као један архитектурни прилепак, врло је осетљива у погледу доброг пласирања и пропорционирања. Овако јаким избацивањем абсиде се приближује правој ризалиту, јер имајући пет страна, две крајње се скоро под

правим углом сучељавају са зидом. Отуда и долази узрок лепоте абсида код Маркова Манастира, Љуботена, Св. Спаса у Кучевишту и т. д.

Као одговор овоме усецању на источном зиду, јавља се на наспрамном, западном зиду исто такво усецање, но оно остаје без утицаја по ширину простора пошто је само наглашено и сразмерно врло мало.

Сл. 5.

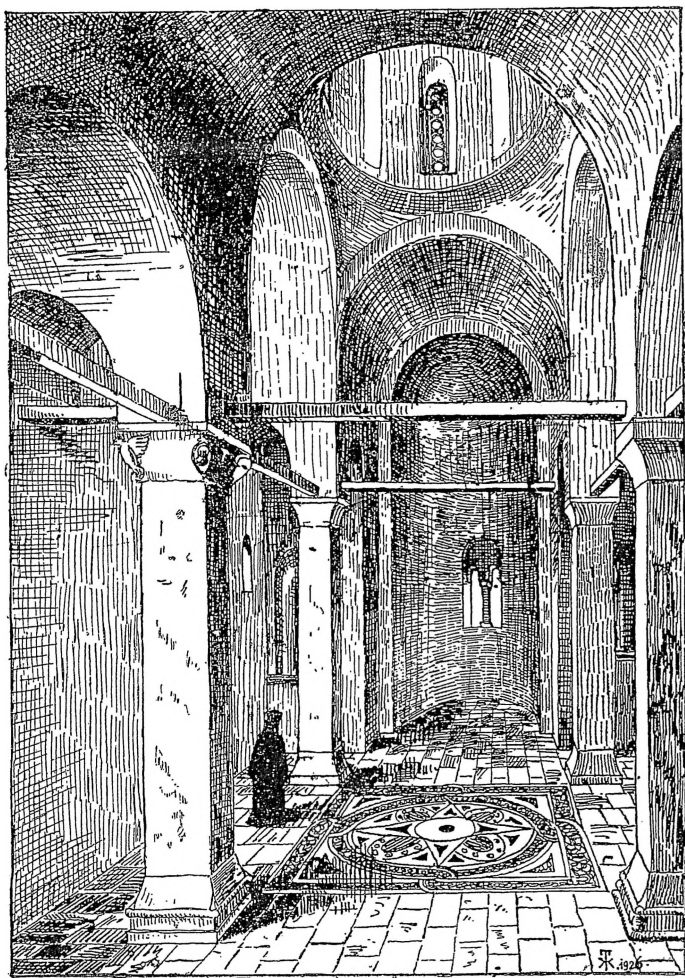
Мале нише за ђакоником и протисис усечене су у источном зиду и оне се споља ничим нарочитим не манифестују.

На овој цркви постоје два улаза. Један је главни са западне стране а други је са јужне. Овај улаз са јужне стране првобитан је, што нам поред архитектуре сведочи и распоред фресака. Код овако мале цркве он је потпуно излишан и иначе неоправдан. Једино би му оправдање било, што се село Љуботен налази југоисточно од цркве.

Основа кубета је унутра кружна а споља осмоугаона (сл. 4). Тамбур кубета био је избушен са осам отвора за прозоре, који су можда још одмах

зазидани. Данас нам је од овога кубета остало врло мало, но пошто су прозори на северној, североисточној и источној страни били зазидани, може се без грешке предпоставити, да су и остали прозори, наспрамни њима, тако исто били зазидани.

Распоред сводних и кровних покривања. — Правилност и простота основе ове цркве допринела је много што су сводови који покривају унутрашњи простор резултирали крајње логичним, смишљеним и здравим. Главни брод, чија је пропорција у односу на величину бочних бродова веома успела, покривен је јако надвишеним полуобличастим сводом који се протеже од западнога до

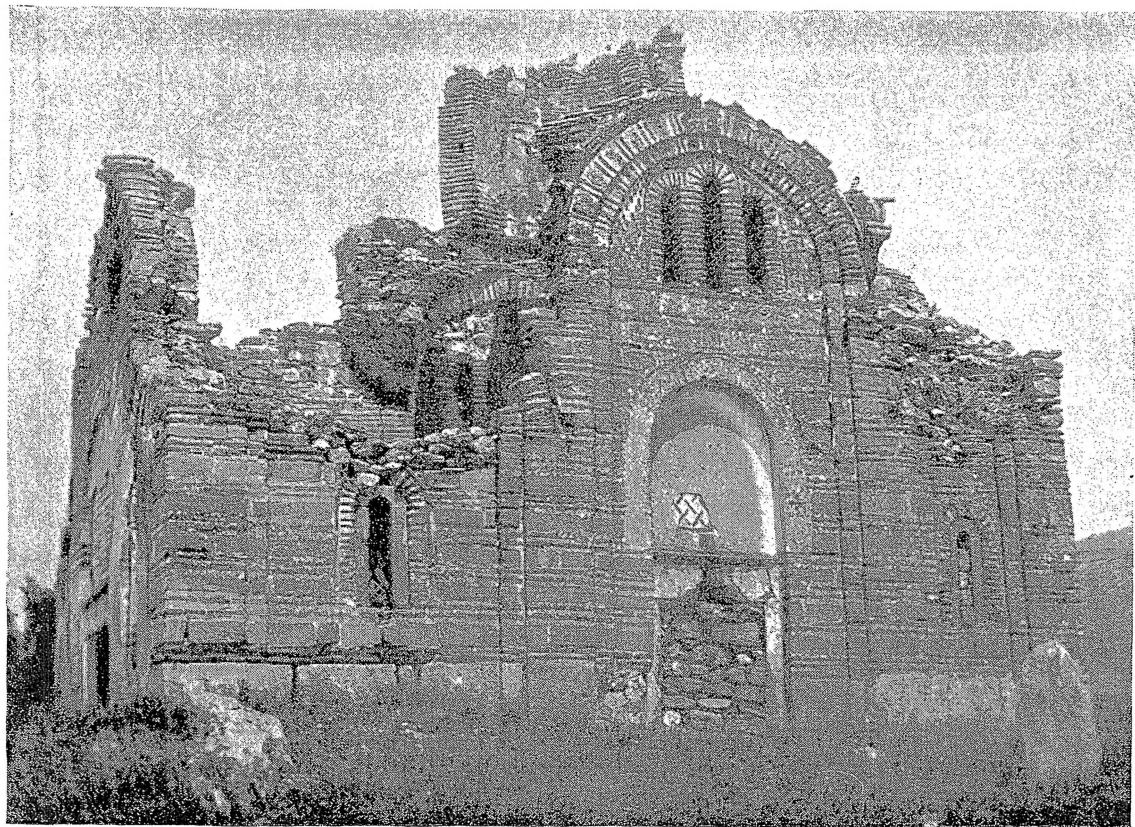

Сл. 6.

источнога зида. Око средишта грађевине, ближе источном крају, ширином главнога брода а ослањајући се такође на иста четири ступца, један трансепт пресеца целу базилику и формира у сводовима крст, остављајући између стубаца квадратни простор слободан за развој кубета (сл. 5). Одмах више овако развијених сводова насађују се делови кугластог свода који чине пандантифе. Пандантифи пак, постигнувши уписани круг за пријем кубета, не прекидају се одмах, већ се продужују унутра и пењући се на више стежу све више већ једном постигнути круг. Ово стезање тога круга врло је карактеристично по сами начин конструкције, ма да је имало за циљ једино формирање испада кружнога венца у кубету, онога који одваја пандантифе од кружнога тамбура. Кружни тамбур уздиже се после овога продужења свода за венац, али не виси на венцу (као што има случајева) већ иде пречником пунога уписаног круга, у квадрату који формирају сводови. Остатци зидова тамбура кубета дају нам сигурни основ

да закључимо, да је свод кубета почињао на 25 *ст* више завршаца прозора у кубету. Почетак кривине кубета дао се је, дакле, са сигурношћу установити.

Од великога је интереса покривање сводним површинама оних остатака бочних бродова, који се налазе у четири угла између стубаца и суседних зидова. Код остатака бочних бродова до олтарне абсиде ствар је проста и лака: ту је простор који се има пресвести без мало квадратни, па је од стубаца ка зидовима (и до зидова) у оба правца конструисан по један полуобличасти свод, чијим се укрштањем у свакоме углу добива по један крстати свод. Као крстати свод овде се има разумети само онај део што се налази у правоугаонику, који би се добио кад би се (сл. 3) крајње тачке дијагонале везале правим линијама од угла капитела

Сл. 7. Изглед с југа.

ступца па паралелно једноме и другом зиду. Остатак полуобличастог свода у ширини капитела имао би се сматрати као *лук* који се је стопио са сводом.¹

Што се тиче пресвођења остатака бочних бродова на западној страни, до западнога зида и ту је основна идеја иста, али је случај за коментарисање компликован у толико, што су ступци од западнога зида много удаљенији него што су удаљени од јужнога или севернога зида. Отуда изгледа да је свод који је (ако посматрамо северозападни угао) разапет у правцу исток—запад трансверзалан,² што ће рећи да се онај други, који је разапет у правцу југ—север може занемарити па сматрати као засебан лук. Међутим аналогна између пресвођавања источних и западних остатака бочних бродова очигледна је, нарочито ако се за часак предпостави да би се истоветни, први случај поновио,

¹ Оваких стапања крстатог свода са луцима, које је потпуно у духу византијских конструкција, налазимо на више места у саборној цркви у Хиландару.

² Сборникъ въ честь на Василь Н. Златарски, Прага 1925. — Н. Л. Окуневъ, Некоторія черты вліяній въ средневѣковомъ искусствѣ южныхъ Славянъ, стр. 237.

кад би се размак од ступца до западнога зида свео на размак једнак ономе од ступца до севернога зида. Јер свод разапет у правцу југ—север продире у овај други (сл. 3, 6) баш као и код првога случаја.

Пошто је кровни покривач, према довољно познатој традицији, постављен свугде директно преко сводних површина, то је и облик крововима одређен самим распоредом сводних површина. Као што се у унутрашњости цркве главни брод и трансепт секу формирајући крст а остављајући на своме раскршћу место за развој кубета, тако се и у спољашности њихови кровови, засебно изведени, убијају сваки за себе у квадратни део тамбура, остављајући више себе кубе а ниже себе кровове, који покривају остатке бочних бродова. Абсида и кубе покривени су засебним крововима који су добили форму основе и сводова које покривају.

Ефекти монументалне ђласџике. — Сразмерно широки размак унутрашњих стубаца, у односу на њихову релативну висину и на висину сводова, дао је могућности да ова црква добије врло пријатни унутрашњи простор, што се, без устезања се може рећи, врло ретко налази у српској архитектури (сл. 6). Јер, ушавши с врата, човек једним погледом и без *најора* успева да види цео простор наједаред, при чему ни кубе не чини изузетак и види се највећим делом, све до почетка свода који га завршава.

Како је основа ове цркве и сувише проста и обимни зидови су назидани по обичноме правоугаонику, то о пластичности маса при земљи не може бити говора. Једино абсида јако искаче из зидне масе и, као што смо напред нагласили, дејствује као ризалит.

Но тек горе, према висини остатака бочних бродова масе почињу да се разуђују. Кровови, који покривају остатке бочних бродова, остају ниже на све четири стране; абсида се са својим хоризонталним венцем пење до највиших тачака венаца њој блиских остатака бочних бродова, а трансепт и главни брод издижу се изнад свега и укрштају се, улазећи у квадратни део тамбура кубета. Квадратни део тамбура кубета прима на себе осмоугаони део који се је завршавао, остаци нам јасно говоре, таласастим кровним венцем.

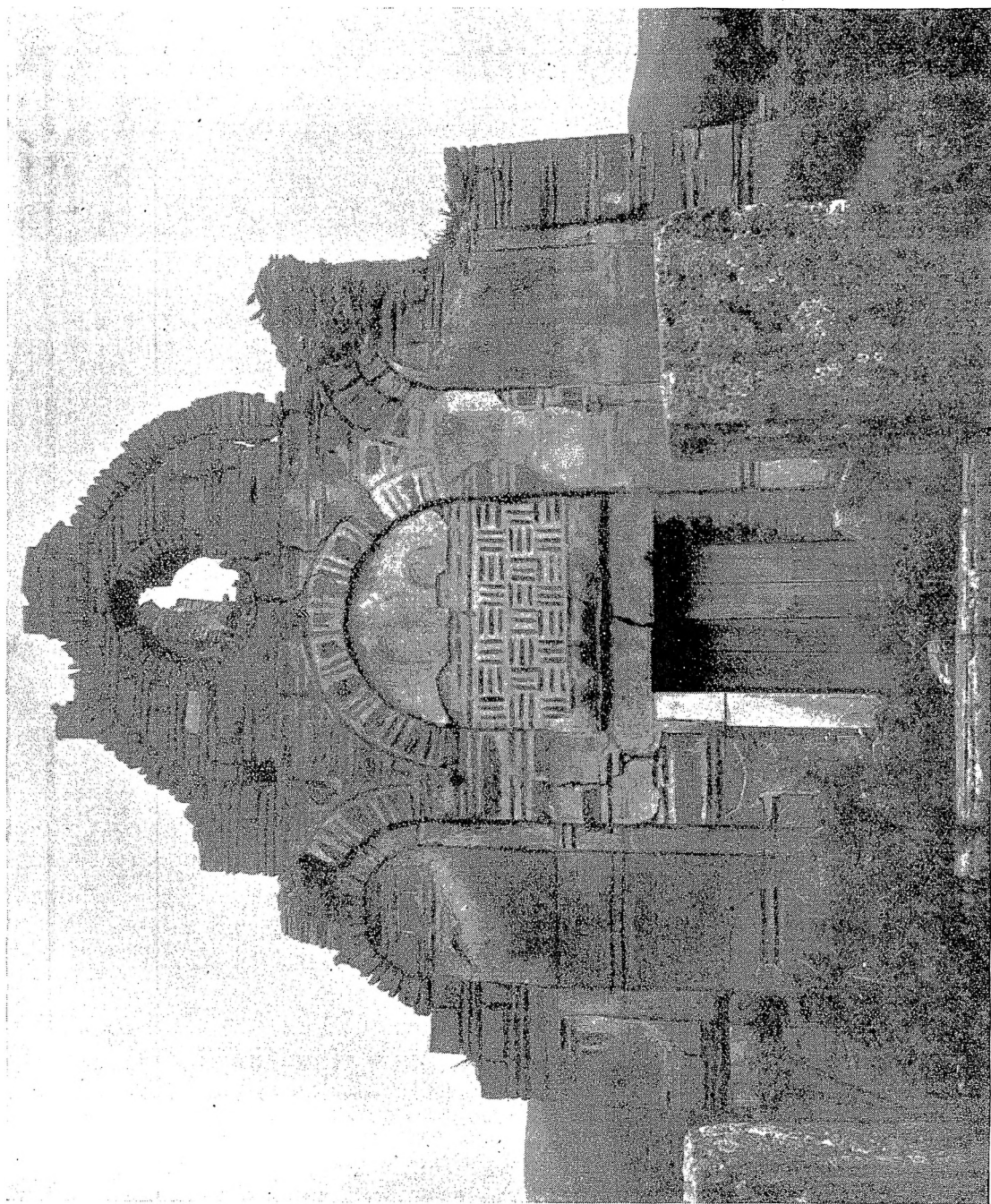
Већ и овако као руина, црква ова оцртава на небу пријатну силуету истинскога монумента (сл. 1) чије је масе извајао архитект рођен и образован. Овај таленат архитекта вреди подвући кад се има на уму оно што је раније речено, т. ј., да је код ове цркве и унутрашњост не мање добро решена. — Међутим, да спољашност буде решена сликовито, што је, у опште узев, одлика српске архитектуре, а да је у исто време унутрашњост решена добро, широко и пријатно, што је опет одлика ране византијске архитектуре, то је ствар, на коју се наилази врло, врло ретко.

Ефекти другоџејене ђласџике. — Постигавши једном ефекте монументалне пластике, архитект Љуботена обраћа своју пажњу пластици зида употребљајући увек радије елементе који му изилазе спонтано из саме конструкције, докле оне елементе, који му нису костуром грађевине дати, употребљава само онде где мора, да би, макар стилизовано, нагласио конструкцију и онде где је и стварно нема, а могло би је бити.

У размаку ширине трансепта, одговарајући тачно наспрамним слободним ступцима у цркви и луцима који се опирају о зидове, испуштене су у зиду, врло мало и дискретно, четири лизене, које, пресведене и везане великим архиволтама и њиховим појачањима, исцртавају пластично на фасади конструкцију која се иза њих налази, а у исто време дискретно оживљују равне површине зидова (сл. 1, 7). Четири испуста, на четири угла цркве, као анте, мартирају оба зида који се ту сучељавају, а у исто време подухватају архиволте које се гранају од главних лизена. Ове ниже архиволте означавају бочне бродове а својим појачањима и оне исцртавају тачне линије сводова који се иза њих налазе.

Али на источној и западној фасади, архиволте и испусти за лизене не одговарају тачно конструкцији коју представљају. Ово је учињено по нужди, јер на источноме зиду (сл. 3) јаки зидови абсиде стеснили су место где је требало

развити архиволте, док на западноме зиду обратно (сл. 8), архиволте, које и иначе не представљају конструкцију онаку каква је, већ каква би требала да буде (у случају да је размак од ступца до зидова на обе стране једнак), прелазе

Сл. 8. Изглед са запада.

своју стварну ширину и тако одржавају ритам осовина, како на самој западној фасади, тако и у односу на остале фасаде.

На апсиди (сл. 9), свака страна маркирана је са по једном правоугаоном нишом, која се у зид увлачи преко још једног зуба. Велимо нишом, јер је овде реч само о оживљавању зидних платна оваковом пластиком, која у конструкцији нема свога одговора, нити представља какву конструкцију, већ је само стилизовано наглашава. Раније је увек био случај: лизене су битни

елеменат пластике и конструкције, а што су оне одозго увек пресведене, то је само одлика стила и уједно цртеж исте конструкције.

Исти случај имамо на кубету код кога су осам тричетвртно кружних колонета маркирали сваки угао где се састају стране тамбура. Те колонете представљале су стилизовано ношење и у исто време, заједно са својим тала-

Сл. 9. Изглед абсида.

састим венцем, који је кубе завршавао, својом снажном пластичношћу и изванредно немирним линијама давале су још више живота силуети целе грађевине.

Што се тиче отвора у зиду које ће осветлити унутрашњост, пада у очи да су сви прозори на зидовима јако уски и малобројни, док су свих осам прозора на кубету, на против, широки изван уобичајених пропорција. Двојни прозор на абсиди такође је доста широк.¹ Али је зато поуздано да су сви прозори на

¹ Идеја за његову рестаурацију учртана је у свим цртежима.

кубету били још одмах сасвим зазидани, докле су где-где остављене врло мале рупе за вентилацију. Тиме је цели простор јако замрачен и ово замрачивање је карактеристично што се истовремено јавља код многих цркава тога доба, које се у главном поклапа са добом када су се у Византији водиле жестоке полемике хезихаста.¹

Уски прозори који се налазе према остатцима бочних бродова увучени су за нешто у зид, а луци, што пресводе њихове правоугаоне нише, служе тим каменим прозорима уједно као олакшавајући луци.

Двојни прозор који се налази у тимпанону трансепта са северне стране проста је облика и потпуно је зазидан (сл. 4, 5).

Тројни прозор који се налази у тимпанону трансепта са јужне стране једноставан је по своме облику, али има интересантно решење лукова који пресводе сваки отвор и потсећа на тројне прозоре из саборне цркве у Хиландару (сл. 7).

На западној фасади, у испуни тимпанона главнога брода, налази се један врло велики округли прозор — окулус (сл. 8). По малтеру, којим је тај отвор био изнутра скоро цео олепшен, рекло би се да отвор није био зазиђиван, већ је функционисао као прави прозор. Оваких округлих прозора сретамо често на црквама и другим грађевинама на Атосу. Они ни код нас нису, ретке и необичне појаве; специјално овде у Старој Србији као окулуси нису нам држимо, могли бити донети са запада, већ само са истока. Millet међутим налази да га баш овај окулус подсећа на латинске руже.²

Обоја врата, и јужна и западна, имају исту замисао и обраду. У великоме дугачком отвору углављене су три камене греде као рагастови. Поврх горње греде, надвратника, намештен је један мали и танак камени венчић. Поље више надвратника испуњено је зидом и служило је за постављање иконе — фреске. Западна врата, код којих су довратници и надвратник обогашени једним танким торусним профилем имају и натпис урезан на површини довратника.

Венаца на цркви у опште нема много. Главни венац који се састојао из једнога реда зубаца на цик-цак завршавао је фасаде главнога брода и трансепта (сл. 7 и 8), док је венац, који је завршавао фасаде абсиде и фасаде остатака бочних бродова, био састављен из два реда зубаца на цик-цак (сл. 9). Квадратни део тамбура кубета завршавао се венцем од једнога реда зубаца (сл. 9). Таласаста венац на кубету није нам данас очуван, те о његовоме саставу не можемо ништа са сигурношћу тврдити.

Пластика дејала. — У опште узев, цркве овога стила и овога доба нису биле богате ни нарочито разрађеним детаљима нити пластичним декорацијама нарочито споља, па је исти случај и код Љуботена.

У унутрашњости пак ове цркве налазимо на, ако не многобројне а оно јако интересантне, детаље. То су наша четири слободна подупирача, четири квадратна ступца, који на себе примају тежину сводова и кубета. Од ова четири ступца неки су монолитни а неки су састављени из два комада. Главна карактеристика им је што сви имају ектазиса и ако су квадратнога пресека (сл. 6, 10).

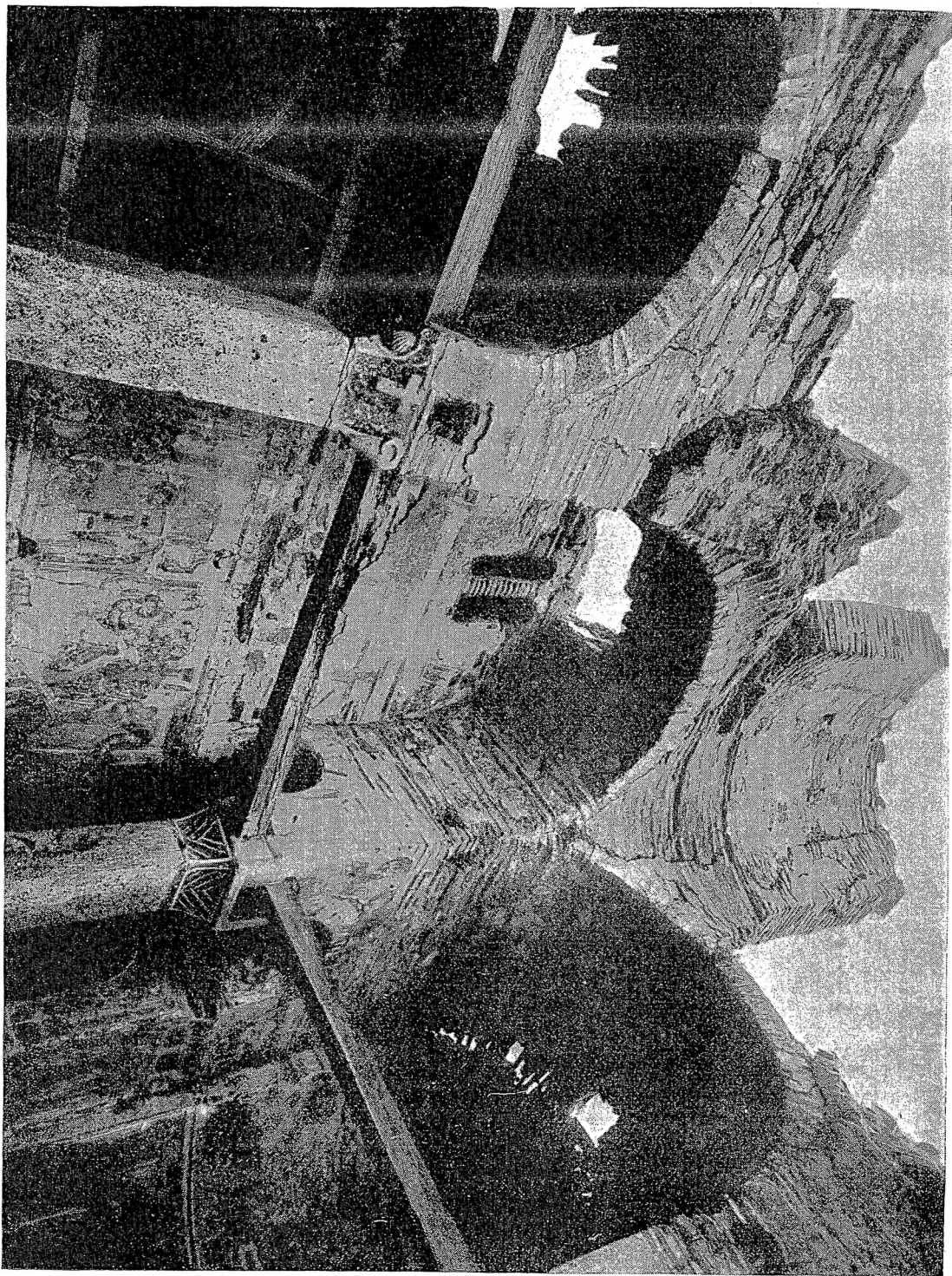
Оба источна ступца имају подједнаке и стопе и капители који се састоје из обичне плочице и мало изолученога косог засека. И стопе и капители прилично испадају из равни ступца. Оба пак западна ступца сложенија су по својој форми. Северозападни ступац има капител једноставне замисли, као што су и они код источних ступаца, али је украшен на сва четири угла са по једном скултованом представом овнујске главе, стилизованог листа, птице и акантусовог листа. По Окуњеву, ова је стилизација чисто јерменска.³ Стопа овога северозападнога ступца још је више карактеристична. И она се шири на доле слично онима код источних стубова, само је пластично разрађена додатком једнога торусног профила на врху плинте, при чему се својом оригиналношћу одликује

¹ Ch. Diehl, Histoire de l'Empire Byzantin, Paris 1920, p. 198.

² Gabr. Millet, L'ancien Art Serbe, p. 114.

³ Н. А. Окуњев, *op. cit.* стр. 243.

прелаз из косине на торус на угловима. Испод торуса налазе се још два члана од којих је доњи старији и у виду танке плочице. Североисточни ступац не стоји данас на своме месту већ је оборен доле заједно са сводовима које је држао.

Сл. 10. Унутрашност.

И стопа и стабло и капител сачувани су потпуно, само се не може сасвим тачно знати шта је од тога капител а шта стопа. Рекло би се ипак да је капител оно што је боље разрађено и ако скоро сасвим личи на стопу северозападног ступца. Овај „капител“ преко свога косог проширења има још два торуса

један размакнут од другог за десетак сантиметара а на угловима извесне скултоване представе, за које би се рекло да су човечје главе. Отуда се баш и може закључити да је ово био капител а не стопа. И овај капител и стопа северозападнога ступца имају скоро истоветне примере у јерменској архитектури.

Банџи за ђаконик и протисис су од камена и док је код банка протисиса профил састављен од плочице и косог засека, дотле је код ђаконикона састављен из ситних класично римских профила: двеју плочица, симае, плочице и ехинус киме. Како се у зидовима цркве налази доста квадера од порушених римских споменика, то је, вероватно и овај банак употребљен без преиначавања, онакав какав је нађен.

Ефектии полихромије. — Целокупна фасада цркве, од свога подножја па до врха кубета, извршена је из редова опеке и камена. Архитект ове цркве следовао је примерима својих претходника и тражио је у полихромноме шарању своје фасаде допуњу већ постигнутих ефеката монументалне пластике и пластике другог степена. Редови опека и камена ређају се ритмично један за другим, конструктивне форме показују се као појачане истицањем разних боја у њиховим линијама: све тече нормално и не даје ничега новог ни особитог. Али оно што се истиче изнад свега, оно чему је при полихромноме шарању дато највише важности и поклоњено највише пажње, јесте без сумње абсида, која спада међу најбоље решене абсиде у српској архитектури и у овом правцу (сл. 9). До завршетка своје лажне аркатуре и њене конструктивне форме, редови опека и камена теку нормално, као и код свију зидних платна. После тога, абсида добива један широки фриз разрађен полихромно и дивотно из самих опека. Свака страна абсиде добила је притом засебан мотив: шаховска поља или крстиће или квадратичке положене косо или усправно. Очигледно, да је абсида, као простор где се налази свето место, с нарочитом идејом била одвојена од осталих. На ово одвајање наилазимо свугде код грађевина овога доба и стила — код Маркова Манастира, цркве Матере Божје у селу Кучевишту и т. д.

Како је ова црква већ одавно запуштена и без икаквога венца који би је штитио од атмосферских промена, то је фасада њена потпуно патинирана, те се не може са сигурношћу тврдити да ли су природне боје опека њених биле појачаване и уједначаване црвеном бојом за *al fresco*, као што смо видели код Маркова Манастира¹ и као што је случај код Св. Андреје на Трески. Мали знаци нам ипак то казују, а факт поновљен више пута даје нам право да изведемо закључак. Мешање ова два материјала, опеке и камена, није, дакле, имало у ово доба само један разлог, већ више разлога: и конструктивни, јер опека служи изравнавању слојева и економски, јер је опека вазда јефтинији материјал и естетички, јер разнобојни материјал даје ритма и богатства спољњем изгледу.

Неће бити без интереса поновити² и указати овде на слабу везу између архитекта и сликара у оно доба. Обе нише више врата изређене су полихромски од стране архитекта врло пажљиво и са жељом да привуку пажњу на себе као места где су улази. Међутим, пошто су зидари завршили свој посао и удаљили се, дошли су сликари и на истоме месту поставили своја дела — иконе *al fresco*, покривши, дакле, претходно речену површину слојем малтера.

Конструкције, техника и материјал. — Ван сваке је сумње, да је велика штета по целокупну српску уметност што је ова црква данас тако очајно порушена, да тиме из дана у дан неповратно пропада. Али да тога није, тешко да би се у српској архитектури нашло објекта, који би нам, тако отворено, пружио толико могућности за студију грађевинских конструкција у опште, које су се употребљавале у то доба. Ова је црква за нас у ствари цела — целцата, јер је факт да јој не недостаје скоро ни један, ма и најбезначајнији елеменат, који не би давао упуте за рестаурацију порушених и несталих форми. Све, дакле, форме на овој цркви, данас су опипљиве и даду се измерити, тако да за ус-

¹ Др. Л. Мирковић и арх. Жарко Татић, Марков Манастир, Српски споменици III. Нар. Музеј Београд 1925 стр. 20.

² Мирковић—Татић *op. cit.* стр. 24.

пешну и потпуну рестаурацију неби било потребно чинити никаквих хипотеза, тим пре, што је очигледно, да црква никад и није била у већој мери рестаурирана т. ј. кварена.

Сл. 11. Конструкција абсиде.

Пре свега, морамо нагласити да су све конструкције овде постављене тако зналачки, а технички извршене тако чисто и брижљиво, да се, у опште узев, могу сматрати узорним. Према томе, о замерама у везивању било којег елемента конструкције са било којим другим, не може апсолутно бити говора.

Све носеће, главне конструкције имају круг као принципалну конструктивну линију. Двоја врата, архитравно премошћена, не чине изузетак, пошто су њихови

архитрави конструкције другога реда, јер више себе имају олакшавајуће луке пунога центра.

Главни луци, који носе тежину кубета, изведени су од наизменично поређаних квадера од бигра и опека (сл. 10). Њихова дебљина је врло мала, (око 30 *cm*) и они се продужују у сводове истом равни и истом дебљином. Пандантифи, који се ослањају на луке изведени су из хоризонталних редова чисто и правилно, и то само по површини, док је маса зида између пандантифа и површине квадратнога дела тамбура испуњена ломљеним каменом, заливеним житким малтером. Кубе је цело изведено од опека.

Абсида, која је, као што смо раније већ напоменули, избачена на саму ивицу западнога зида, самим тим добила је једну безначајну конструктивну махну, јер је њено везивање за зид било отежано. У равноте зидању архитекту се је било лако помоћи, јер је још увек имао могућности да своје опеке провлачи из зида у зид, ма да не сувише правилно и добро. Али при свођењу, требало му је бити добар мајстор па моћи опеке везивати све истим линијама из свода, преко чеонога зуба абсидиног, затим по кривини абсиде до шва на симетрали, куда се све опеке и квадери заустављају и превезују (сл. 11).

Структура зида није једнака по спољашњој и унутрашњој површини. Док је спољна површина зида увек технички брижљиво израђена од редова опеке и камена (односно само опеке на извесним деловима грађевине) дотле је унутрашња површина зида израђена од опека неправилно утиснутих између неправилних линија ломљеног камена (сл. 10, 11). Сви тесаници на спољној површини зида, као и допрозорници и њихове мале архиволте, израђени су од жутога пешчара, крупно зрног и доста меког. Спојнице између опека и камена имају дебљину око 5 *cm*, дакле, дебљину једнаку дебљини опека. Материјал пак, који испуњава масе зидова и појављује се на унутрашњој површини њиховој, разнолик је: може се наћи и пешчара и кречњака и серпентина. Пада у очи, да су спојнице и неравнине између појединих комађа камена или опека најпре заравњаване малтером, па је тек преко такве површине набациван слој малтера, који је примио на себе живопис.

За конструкцију сводова и лукова редовно је био употребљен бигар, свакако због своје лакоће и шупљикавости. Шупљикавост бигра још пружа могућности да се малтером два камена боље међу собом вежу.

Довратници и надвратници код обојих врата као и сва четири слободна ступца у унутрашњости цркве израђени су од углачаног бигра. Сва четири капитела и све четири стопе стубаца такође су истесани од бигра.

Над капителима стубаца, у свима правцима провучене су јаке дрвене, храстове стеге, које су служиле за паралисање хоризонталних потисака које чине нижи сводови и луци. У истој овој висини и кроз саме зидове провучен је један дрвени серклаж, састављен из две размакнуте дрвене греде, местимично спојене између себе дрвеним пречагама. Има трагова који показују да је у висини центара главних лукова, био постављен још један систем дрвених стега. Исто тако виде се трагови кружне дрвене стеге у тамбуру кубета.

У скоро свима угловима цркве а на местима где почињу кривине сводова или лукова као и на местима где почињу пандантифи узидани су извесни судови од печене земље, који су вероватно служили повећању акустичности унутрашњег простора. Ти судови имају грлић пречника око 5 *cm*, на најширем делу пречник им је 15 *cm* а укупна дубина 25 *cm*.

*

Сазидана у доба, када је средњевековна Српска Држава била у највећем напону своје снаге, црква села Љуботена представља нам у исто време један од најлепших примера грађевинске уметности тога доба. Из напред изложеног назиремо, са колико је љубави, знања и усрдности, цео овај архитектурни, мали монумент рађен и израђен. Ваља уза све имати на уму и то, да ово није била краљевска, већ само властеоска задужбина.

Свакако, нећемо бити ни једнога часа у двоумици, што се тиче школе архитекта. Ту нећемо наћи ничега западњачког, већ једино источњачког: целокупност провејава духом Византије и Истока, али свугде одаје руке српских немара, ненадмашних у доброме вајању маса, брижљивој изradi и економичности.

Жарко Ташић.

RÉSUMÉ.

L'ÉGLISE DE LJUBOTEN.

La vieille église du village de Ljuboten se trouve à dix kilomètres au nord-est de Skoplje, dans la Skopska Crna Gora. Son plan a la forme d'une basilique à trois nefs avec croix inscrite et transept, qui n'apparaît que dans les voûtes et les toitures, tandis que les murs extérieurs de l'église inscrivent un rectangle. Au point de rencontre de la nef principale et du transept s'élève une coupole sur pendentifs.

A remarquer, l'ingénieuse construction de l'abside, qui fait une saillie considérable, en forme de ressaut. L'espace réservé à l'autel se trouve ainsi sensiblement augmenté. A l'est, les bas-côtés latéraux se terminent en espèces de voûtes d'arête, tandis qu'à l'ouest, par suite de leur forme rectangulaire, ils se terminent en voûtes à plein-cintre où aboutissent de petites voûtes secondaires qui sont orientées du nord au sud.

La toiture est formée de simples tuiles trempées dans du mortier et posées directement sur les surfaces supérieures des voûtes.

Le grand écart des piliers proportionnellement à leur hauteur relative et à la hauteur des voûtes a permis que cette église ait un intérieur très agréable. A l'extérieur, la silhouette de l'édifice est également satisfaisante pour les yeux. La façade, riche au point de vue de la plastique, est, par contre, pauvre en détails. L'architecte a beaucoup recherché des effets de polychromie, et en a obtenu par l'établissement de cordons de brique rouge et de grès jaune.

Quatre piliers carrés libres, qui se trouvent à l'intérieur de l'église, rappellent, par la façon dont sont traités leurs détails, certains exemples analogues de l'architecture arménienne.

La technique de la construction des voûtes présente cette particularité intéressante, que les voussoirs sont formés chacun, comme dans la façade, de deux matériaux différents.

Construite à l'époque où l'état serbe du Moyen-Age était à l'apogée de sa puissance, en 1377, l'église du village de Ljuboten représente un des plus beaux exemples de l'architecture serbe. Si l'ensemble trahit une inspiration byzantine, il n'est pas moins vrai que partout s'y révèle la main des vieux maîtres serbes, inégalables par l'harmonieuse proportion, le soin et l'esprit d'économie de leurs oeuvres.